

Symetrie je často stranická: rozhovor se Zdeňkem Konopáskem (Luděk Brož, Tereza Stöckelová)

Zdeněk KONOPÁSEK (nar. 1963) se žije a baví jako akademický sociolog a hudebník. Badatelsky působí v Centru pro teoretická studia, což je společné mezioborové pracoviště Univerzity Karlovy v Praze a Akademie věd ČR. Věnuje se tam sociálně-vědnímu studiu věd a technologií a soustředí se při tom na složité a nejednoznačné rozhraní mezi odborným posuzováním a demokratickým rozhodováním – mezi vědou a politikou. Vedle toho se jako výzkumník zabýval celou řadou dalších témat, ať už šlo o povahu pravdivosti náboženských zjevení nebo o zdroje komunistické moci. Opakovaně také psal o použití počítačů v kvalitativním výzkumu. Jako vysokoškolský učitel začínal na FSV UK v Praze, odkud odešel do Brna, kde na částečný úvazek vyučoval na FSS MU v letech 2005 – 2014. Je zakladatelem časopisu Biograf (<http://www.biograf.org>) a dlouho tento časopis vedl. Coby hráč na bicí se nyní věnuje především volné improvizaci, ať už sólo nebo ve spolupráci s dalšími muzikanty/divadelníky (Luboš Fidler, Ondřej Smeykal, Jaroslav Dušek). Spolupracoval též s Oldřichem Janotou a hrál ve skupinách Dvoutelá fáma nebo Zátory. Více viz <http://zdenek.konopasek.net>.

Luděk Brož: Podle Thomson Reuters byl v roce 2007 Bruno Latour desátým nejcitovanějším autorem v sociálních a humanitních vědách vůbec. Co na to říkáte?

Zdeněk Konopásek: Nedivím se tomu. Zároveň mě to ale činí ostražitým, protože velká část odkazů, které na toho autora člověk potká, nepotěší. To je daň za úspěch. Co se úspěšně rozšíří, strašně se přitom zprzní. Já byl sice vždycky konstruktivista v takovém širokém slova smyslu, ale zároveň mě konstruktivismus v mnoha ohledech štval, dokonce ještě předtím než jsem se dostal k STS (Science and Technology Studies) a k pojetí konstruktivismu v STS. To nedorozumění ohledně konstruktivismu je hluboké a táhne se už od té klasické knihy Bergera a Luckmanna. Vždyť je to na první pohled absurdní: Berger psal vstřícně a s porozuměním o kapitalismu, Luckmann o náboženství; a přitom konstruktivismus se vzápětí stal doktrínou radikálních, vlastně levičáckejch sociologů. Nedávno vyšla knížka Petera Bergera, taková životopisná reflexe. V ní Berger s vykřičníkem píše zhruba tuto větu: „Za nás oba říkám: Nejsme konstruktivisté!“ Úplně a vášnivě se tam distancuje od konstruktivismu, od toho, co se z něj stalo. On samozřejmě mluví z pozice typu: „byli jsme postmodernizováni, vytunelováni.“ Co se s konstruktivismem stalo, si v mnoha ohledech Berger s Luckmannem zapřičinili sami. Dali

řadu záminek a důvodů, kterými přispěli k tomu, co se jim samotným na dnešním konstruktivismu nelíbí. Ale myslím si, že opravdu obecně platí to, že když se něco skutečně úspěšně a hodně rozšíří, tak to s sebou vždycky nese zploštění a zásadní nedorozumění.

Tereza Stöckelová: *Právě ANT nebo Latourův konstruktivismus by koneckonců takovou daň za úspěch předpovídaly.*

Zdeňk Konopásek: No tak jasně, já bych mohl ze svého hlediska mluvit třeba o biografické sociologii. S tou jsem kdysi začínal a pěstoval jsem ji jako svůj obor v době, kdy se jí ani v zahraničí nevěnovalo zdaleka tolik lidí. Dneska se stala téměř dogmatem, samozřejmým způsobem dělání sociologie, a já z toho jsem na rozpacích. Mně se biografická sociologie vlastně odcizila. Takže ano, Latour patří mezi hodně citované autory a nepřekvapuje mě to. Současně s tím se mi ale zdá důležité si říci o Latourovi držet od těla, protože to by se člověk nakonec leda vztekнул. Strašně často se mi nelíbí, co čtu od lidí, kteří se k Latourovi hlásí. Nejde přitom o to, že to neříkají přesně nebo dost přesně nebo že si ho tak nějak uzpůsobují pro nějaké svoje potřeby; samozřejmě nejde o žádné svaté danosti, které by si člověk nemohl použít dle svého. Problém je v tom, že výklady, které jsou s Latourem spojované, jdou nezřídká úplně proti duchu toho, co on říká a na čem také mně samotnému záleží. Kdyby pro mě byl Latour jeden z mnoha autorů, tak je to asi jiná věc; ale já s ním mám spojený celý profesionální život. Uvažování, u jehož začátku on stál a které rozvíjí, se pro mne stalo něčím, co systematicky pěstuju a neustále prohmatávám. Zdá se mi důležité. Čili není to jenom školský problém – „pozor, tady někdo špatně vykládá Latoura.“

Tereza Stöckelová: *A na čem ti teda záleží v sociologii nebo v sociálních vědách?*

Zdeňk Konopásek: Toho je hrozně moc. K Latourovi se často hlásí lidé, které oslovují takové ty pojmové rachejtle – vzrušující pojmy jako „hybridita“ nebo „propozice“. Chytají se těch slov, protože mají pocit, že právě přes tyto pojmy se dostanou k tomu podstatnému. Latour třeba skandálně prohlásí: „Nikdy jsme nebyli moderní,“ a tím pochopitelně láká. To je silná a provokativní teze. Jenže na té tezi není zajímavé to, že úplně všechno jakoby převrací naruby. Na ní je zajímavé, že popisuje vlastně docela jemné souvislosti a navzdory silové rétorice ztělesňuje jakousi opatrnou a pomalou sociologii. A ta je někdy nakonec nejzajímavější ani ne tolik nějakými teoretickými důsledky, ale spíš třeba tím, že docela nenápadně předpokládá férovější přístup k respondentům. Už jenom tím, že si s nimi mohou povídat, aniž bych musel řešit, jak já se jim vlastně revanšuju za to, že se mnou vůbec ztrácejí čas. Zřetelně totiž většinou vidím, že je to prostě baví. Jde mi o jakousi jemnost a vstřícnost zabudovanou do sociologické perspektivy. Metodologie sociálních věd nás neustále cvičí v tom, jak lidem co nejmíň věřit, jak je podezírat, jak ověřovat a brát s velkou opatrností, co lidé říkají. Metodologicky celá

tahle opatrnost možná dává smysl, ale jak se máme se svými bližními „normálně“ bavit, když k nim máme takovýhle přístup? Sociologie, která mě baví a která je s Latourem důležitým způsobem spojená, se téhle metodologické obsesi vyhýbá. Je to sociologie, která daleko víc věří tomu, co lidé říkají; bere je vážně. Netřeba panikařit, že se kvůli tomu staneme loutkou v rukou respondentů. K tomuto přístupu patří totiž způsob, jak zvažovat to, co slyšíme, a nepřikládat všemu stejnou důležitost – necháváme aktéry, aby svoje slova vážili navzájem... Toho, na čem mi záleží, je ale strašně moc. Jeden z motivů teorie sítí-aktérů (*actor-network theory*, ANT) je cit pro jedinečnosti a specifické přiměřenosti, tedy něco, o čem psal už Garfinkel, jde o jedno z východisek etnometodologie. Jsou ale autoři, kteří se bezmezně nadchnou citem pro jedinečnost a překotí to celé tak, že najednou jako kdyby popisovali svět, ve kterém neexistuje žádné „podruhé“ či „znova“, ve kterém nejsou žádná pravidla. V takovém světě se v jedinečnosti utopíme. Jak se neutopit? Mám příklad, který často říkám, Terka si ho možná pamatuje. Můj syn, když byl malé děcko a nevěděl ještě moc, co říká, jednou při svém kutění nad něčím prohlásil: „To je poprvé, co tohle dělám podruhé.“ Svatá slova. Jednoduše postihují neparadoxní povahu vztahu, který na první pohled vypadá jako protimluv a nesmiřitelnost. Podobně jako Latourov „před Pasteurem mikrobi neexistovali, ale po Pasteurovi už existovali odjakživa“. Tyhle věty vypadají jako zábavné bonmoty, ale učí nás jemně, a přitom důležité věci... Zkrátka, kde lidé jásají nad průbojností a výbušností Latourových tezí, slov a pojmů, tam já vidím spíš nenápadné drobnosti, cit pro nejednoznačnosti a opatrně vyvažovaný úhel pohledu.

Luděk Brož: *To je to, na čem záleží Konopáskovi v roce 2013. Ale co přitáhlo Konopáška v roce 1996 k takovému způsobu přemýšlení?*

Tereza Stöckelová: *To ještě dřív, ne?*

Zdeněk Konopásek: S Latourem jsem se poprvé osobně setkal v devadesátém třetím v Paříži.

Luděk Brož: *Kam tou otázkou směřuju: Bavíme se o Čechách v době, kdy i import na Západě poměrně zavedeného přístupu působil novátorsky. A vám se podařilo, nebo měl jste tu chuť sem přivést a nějakým způsobem disseminovat perspektivu, která byla i ve Francii poměrně v plenkách.*

Zdeněk Konopásek: No ve Francii zvlášť. Latour většinu těch věcí publikoval primárně v angličtině. To nutně neznamená, že každá práce musela tehdy napřed vyjít vždycky anglicky, ale když Latour například autorizoval *Nikdy jsme nebyli moderní* pro překlady do jiných jazyků, tak trval na tom, že překlad se pořídí z anglické verze. Já jsem se k Latourově nedostal přes sociologii vědy; naopak, přes Latoura jsem k sociologii vědy přišel. Když jsem začal pracovat jako akademický sociolog, hned zkraje 90. let jsme měli projekt – Samisebe. V rámci malé skupinky sociologů různého věku i odborného zázemí jsme několik let sepišovali, diskuto-

vali a analyzovali vlastní autobiografická vyprávění.¹ Mne to tehdy přitáhlo k otázkám reflexivity a sociologie vědy. Byla to přece jakási sociologie sociologie. V té době, v devadesátém třetím, jsem byl asi na tři měsíce v Paříži na stipendijním pobytu. K jeho konci jsem mohl na týden vypadnout do Anglie. V Londýně jsem přespával u jednoho známého, který psal disertaci o sociální práci jako narativu (jeho školitelem byl mimochodem Steve Woolgar). Povíдали jsme o tom, co děláme, poslouchal mne, jak vykládám o tom divném sebe-výzkumu a jeho teoretických či jiných souvislostech, a najednou říká: „Znáš Latoura? Musíš si přečíst Bruno Latoura.“ Já na to: „Vůbec nevím, kdo to je.“ A on: „Vždyť jsi v Paříži a říkal jsi, že bydlíš u Saint Michel, Latour má kancelář jen asi čtyři sta metrů od tebe. Jenom projdeš kolem Lucemburských zahrad a jsi tam. Stav se za ním a pozdravuj ho. Tady máš jeho knížku, se kterou jsem sám hodně pracoval,“ a dal mi svůj počáraný výtisk *Science in Action*. Ofotil mi také nějaké kapitoly ze zrovna vycházející *Nikdy jsme nebyli moderní*. Nasměřoval mne tedy k Latourovi skrze to, co už jsem sám tehdy dělal. Pro mne tak začala klikatá cesta od biografické sociologie a studia komunistické moci (a stále ještě vlastně také od sociální politiky) k STS, tedy k sociologii vědy. V posledních letech mne tahle cesta (i pro mne) překvapivým obratem dovedla dokonce až k sociologii náboženství... Možná to vypadá, že člověk opisuje svými odbornými zájmy šílené klíčky a otočky, ale já tam všude, když se po letech podívám zpátky, vidím řadu souvislostí a návazností. Vlastně od samého začátku mi to takhle dohromady dává dobrý smysl.

Luděk Brož: *Jedna věc, kterou ten projekt „Samisebe“ implikoval a kterou jste nezmínil, je to, o čem bychom chtěli mluvit především, totiž o symetrii. Do určité míry to byl velmi symetrický projekt, ve kterém účastníci vystupovali zároveň jako předmět výzkumu i jako výzkumníci.*

Zdeňk Konopásek: To je pravda. Jedním z principů projektu bylo například to, že já dám na papíře ostatním účastníkům svoje osobní vyprávění o vlastním životě, když oni mi dají svoje, recipročně. A všichni jsme byli sami sobě nejen „dárci biografii“, ale také sociologové. Celá sociologie vědy má tenhle reflexivní a symetrický moment v sobě silně přítomný. I když v různých, neustále přeformulovaných podobách. Dick Pels kdysi říká: „Celé dějiny sociologie vědy lze vykládat jako dějiny pojmu symetrie.“

Luděk Brož: *Já mám dokonce pocit, že probíhá taková druhá vlna zájmu o symetrii. Zatímco v začátcích byla symetrie třeba pro Davida Bloora velmi centrálním pojmem, takovým klíčovým slovem nebo heslem, a Latour jej přejal a rozvinul, tak postupně z důrazu na to slovo proponenti sociologie vědy trochu ustoupili. Teď mám*

1 Z. Konopásek (ed.) 1999. *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum; Z. Konopásek (ed.) 2000. *Our lives as database: Doing a sociology of ourselves - Czech social transitions in autobiographical research dialogues*. Praha: Karolinum.

dojem, že symetrie jako termín znovu získává momentum, začíná být sexy. V posledních letech se například objevila symetrická archeologie. (Viz recenze v tomto čísle Carga.)

Zdeněk Konopásek: Že je ten pojem populární, se mi opět zdá dvousečné. A Latour, myslím, tuto dvojsečnost předjímá – tím, jak se svými pojmy zachází. Je totiž proslulý zvláštními a výraznými pojmy, které ovšem zároveň neustále zrazuje. Vždyť i samotný termín ANT, všimněte si, se v jeho textech, na rozdíl od textů mnoha jiných autorů, vyskytuje úplně minimálně. Pro mne je pořád jeho nejlepší prací *Pasteurizace Francie*, kde v té hlavní, empirické části není „teorie“ takřka přítomná. Pojmy ANT tam nejsou na první pohled viditelné, vůbec se v téhle části knihy nevykylují, nestraší tam. Přesto jsou v tom textu pevně zabudované. Jsou přítomné implicitně. Když je člověk zná, když jim rozumí, může tenhle text krásně číst jako výsostně teoretickou knihu... A že se dnes hodně mluví o symetrii? Asi jo. Ne tak dávno jsem byl na workshopu o symetrickém přístupu v sociologii náboženství, kolegyně antropoložka o symetrii často mluví – tak to je asi módní. Zas je ale fakt, že symetrie v těchto řečech často figuruje způsobem, který mi úplně nesedí. Se symetrií přišel David Bloor ve svém „silném programu“ (sociologie vědění). Lidé často tvrdí – vlastně po vzoru scientistů, kteří mají Latoura jako osinu v zadku –, že „silný program“ zničil pohled na vědu. Jenže pozor, Bloor ve své knize shrnuje: v mých čtyřech principech, a to včetně symetrie, nejde vlastně o nic jiného, než že bychom v sociologii (vědění) měli všechno dělat podobně, jako běžně postupují badatelé v přírodních vědách. Symetrie má přece tak blízko k požadavkům na nestrannost a nezájatost, tedy ke klasickým ideálům vědeckého poznávání. A Bloor to hlásal zcela otevřeně. Pracoval dokonce s termínem „kauzalita“, i v tom byl předstávám, na kterých jsou založené přírodní vědy, dost poplatný. Pro mne je nicméně symetrie zajímavá jinak. Ne jako kategorie téměř scientistní, ale jako kategorie politická. Symetrie by podle mne neměla znamenat to, že si člověk najde jakýsi absolutní střed, ze kterého se kouká na obě strany. Něco takového samozřejmě není dost dobře možné. A o „neutrálnost“, o nějakou vypočítanou a naprostou nestrannost zde tudíž nemůže jít. Symetrie nás spíš vede k tomu, abychom bezděky, poplatní panujícím pořádkům, nestránili vítězům, těm silným. V některé konkrétní konstelaci pak tedy musíme třeba i trošičku nadržovat tomu slabšímu – jen abychom příliš rychle nepodlehli síle samozřejmého a pevného. Symetrie je zkrátka často stranická.

Tereza Stöckelová: *Protože skutečnost není symetrická, takže studovat ji symetricky často znamená pohybovat se v ní asymetricky.*

Zdeněk Konopásek: Přesně tak. Takže já chci zdůraznit, že symetričnost pro mne nepředstavuje nějaký scientistní, technicko-metodologický postoj. A v tom bych se asi s řadou lidí neshodl. Je nicméně fakt, že právě takhle současná debata o symetrii začala. Není tedy divu, že mnozí dodnes uvažují o symetrickém přístupu právě ve smyslu velmi neutrálního, exaktního, skoro opravdu scientistního

postupu; a někteří se toho pojmu chápou, protože je prostě oblíbený, aniž by jim bylo jasné, že symetrie jako blíže neupřesněný pojem v sobě zahrnuje i docela protichůdná stanoviska.

Luděk Brož: *Ale něco přeci jenom mají všechna ta stanoviska společného. Totiž určitě provázání symetrie s představami, byť různými, o etice. To mne napadá, když mluvíte o „nadržování slabšímu“ v podstatě z metodologických důvodů, stejně jako o neutralitě nebo nestrannosti. To jsou eticky velice nabitě termíny, vlastně nikdy nebyly jiné.*

Zdeňk Konopásek: Asi ano, jsou. Mně slovo „etický“ úplně nejde přes rty, ale jakýsi etický rozměr symetrie jsem zmiňoval hned na začátku. Zatímco pro mnohé čtenáře je Latour přitažlivý především skrze intelektuální bystrost a provokativnost, pro mne je nakonec nejpodstatnější asi to, že se mi s Latourem v zádech lépe vychází s lidmi v terénu. Cítím se zkrátka jako sociolog patřičněji a příjemněji díky řadě ne-vždy-zcela-intelektuálních souvislostí, které symetrie a další principy latourovské sociologie implikují. Na druhou stranu nevím, jestli je to cesta k nějaké etičtější sociologii, protože kdybychom v rámci výkladů zásad výzkumné etiky dávali čist Latoura, tak by to nejspíš nedávalo vůbec smysl. Samo o sobě by to bylo nestravitelné.

Tereza Stöckelová *Četl jsi jeho poslední knížku, sleduješ ten projekt „Inquiry into Modes of Existence“?*

Zdeňk Konopásek: Ne, nečetl jsem ji zatím, koukal jsem na ni zběžně.

Tereza Stöckelová: *Přijde mi, že je z Latourova dosavadního díla nejméně normativně nabitá, motivovaná etikou Gaii.*

Zdeňk Konopásek: Akademici, když stárnou, jsou takoví. Víc a víc jsou moralisti. Mně to nevadí, protože tam nevidím rozpor. Relativismus pro mne nikdy nebyl nějakým apolitickým či amorálním způsobem uvažování. A zatímco pro řadu lidí je relativismus jako politikou nabitě stanovisko spojený s politickým pokrokařstvím, pro mne má smysl spíš opačný. Relativismus беру jako specificky „pravičácký“ způsob uvažování. Nad tímhle, co zrovna říkám, nejspíš leckdo vytáhne obočí, ale já to tak mám. Mne totiž dokáže vyděsit skoro každá novota, co se objeví na obzoru; a zejména nedůvěřuji záměrným a dobře míněným zásahům do prostředí (ne že bych měl za to, že všechny skončí špatně, jen mám sklon být opatrnější než většina ostatních). Kamarádím se sice docela často s mladšími nebo na změnu orientovanými lidmi a „pravičáky“ typicky vidím jako nezajímavé a nudné patrony, ale fakt je, že nevím, jak jinak bych popsal svůj postoj ke světu, ve kterém žiju a který sdílím s ostatními, než jako konzervativní. Jsem zkrátka zdráhavý vů-

2 AIME Project Home Page. *An Inquiry Into the Modes of Existence*. <http://www.modesofexistence.org/>.

či radikalismu nejrůznějšího typu. A relativismus mi do toho dobře pasuje, vždycky jsem to tak chápal.

Tereza Stöckelová: *Zvláště ten radikální relativismus.*

Zdeněk Konopásek: Ano, nebo raději důsledný – abychom se do té „radikalnosti“ příliš nezamotali. „Radikála“ totiž vidím na barikádách, s ohněm v očích. A to už by mi pak jako předobraz byl bližší starej pedantskej dědek, mezek zaťatej, jehož „důslednost“, lze-li to tak říci, může být docela dobře i hodně nevzrušivá, pomalá, nepraktická, nenápadná a osobní.

Tereza Stöckelová: *Tak jsi to chápal vždycky.*

Zdeněk Konopásek: Máš pravdu. Že do takového dědka sám pomalu stárnu, to zvláštní relativistické stanovisko, které je mi blízké, asi samo o sobě nevysvětlí... Ale zpátky k Latourovi: že napsal knížku, která je docela normativní, mi nevadí. Nemyslím si, že je to známka nějakého vyměknutí, ústupu z pozic. Patří to k věci. Celoživotní práce se tím může zúročit, zhodnotit, ukázat svou cenu.

Tereza Stöckelová: *Máš třeba nějaký tušení, co bys chtěl ty napsat ve svém zralém profesorském stádiu?³*

Zdeněk Konopásek: Mám pocit, že už docela dlouho píšu nepokrytě politicky. Tedy ne v tom smyslu, že bych přímo mluvil do politiky. Nedávno, to asi víš, jsem třeba v jednom kratším textu reagoval na událost, ve které šlo o radikalistický politický transparent, vyvěšený na brněnské Fakultě sociálních věd. Zdá se totiž, že leckteré současné myslitele lze jen těžko dostat na politický transparent – aniž bychom se zpronevěřili jemnosti a složitosti toho, co říkají. Třeba Foucault, který je u nás na fakultě klíčovým autorem, řekl bych, je rozhodně citovanější než třeba Habermas (o Latourovi nemluvě). Toho studentům vysvětlujeme tak či onak v každém druhém kurzu a studenti ho nezřídka nadšeně přijímají. Jenže pak pod tlakem naléhavé politické situace vytvoří transparent, který svojí konkrétní formulací Foucaulta zrazuje: používá slovník a způsob uvažování, který by příslušel spíš Habermasovi než Foucaultovi. Čím to je? Zdá se mi, že máme až příliš lehkonožý vztah k teorii a k sociologickému uvažování. Často si totiž říkáme: chci se zabývat takovým a takovým problémem, pomůžu si tedy tímhle přístupem; pak pojednávám jiný problém a k tomu se hodí zase jiný přístup. Pokud nám nějaký přístup zrovna dělá potíže a nelze ho snadno použít, vezmeme si prostě k ruce jiné pojmy, jiné školy a jiné autory. Vždyť jde o ty samé problémy, jen se na ně díváme z různých hledisek. Mně se to takhle nelíbí, protože „problém“ a „přístup“ od sebe

3 Ve formulaci otázky je narážka na to, že v době rozhovoru probíhalo profesorské řízení, ve kterém Fakulta sociálních věd MU v Brně navrhovala, aby se ZK stal na škole profesorem. Mezitím však vědecká rada univerzity tento návrh zamítla a ZK z brněnské školy koncem akademického roku 2013/2014 po skoro desetiletém působení odešel.

tak jednoduše oddělovat nejde. A naopak se mi zdá, že má něco do sebe, když se na různé otázky tvrdošijně díváme z jednoho hlediska, za které jsme ochotni ručit, a když tak to hledisko dlouhodobě pěstujeme a testujeme. Což beru jako politický postoj.

Luděk Brož: *A jsme zpátky v symetrii, zdá se mi. Symetrii spočívající v tom, že budu používat na různé věci, byť ony volají „dívej se na mě jinak“, důsledně a symetricky jednu a tu stejnou perspektivu.*

Zdeňk Konopásek: U slavných autorů to vypadá přirozeně a snadně, že celoživotně zastávají určitý pohled, nějakou školu či jak to nazveme. Snadné to ovšem není. O to víc bychom si měli nějaký závaznější vztah k určitým způsobům uvažování pěstovat. Bylo by mi například milejší přednášet studentům, kteří by oblibovali nějakého ne-Latourovce či dokonce proti-Latourovce, než studentům, kteří jsou k Latourovi vstřícní jen díky tomu, že prostě žádného opravdu „svého“ autora nemají. Oblíbeným autorem tu přitom myslím autora, na kterého člověk ve své odborné kariéře tak trochu vsadí... Nedávno jsem byl v jedné diskusi obviněn z dogmatismu, poněvadž pořád „otravuju“ se stejnými argumenty. Možná to dogmatismus je, ale jsem přesvědčený, že krom jisté důslednosti, opatrnosti, pečlivosti a závaznosti toho v našem sociologickém uvažování už moc nemáme. Jak může mít náš obor nějakou obecnou vážnost, když nebudeme ve svých argumentech konzistentní? Když budeme složitý a někdy obtížně srozumitelný jazyk sociálních věd sami znevažovat tím, že ho při první příležitosti zradíme? To jsou obecnější věci, o kterých v posledních letech píšu a mluvím.

Tereza Stöckelová: *To se ale všechno v zásadě týká akademického pole a toho, na čem ti v něm záleží. Jakkoliv mi to přijde důležité, tak provokace z mé strany jde dál: Na čem ti záleží ve vztahu, řekněme, ke společnosti v širokém slova smyslu? Nebo v čem si myslíš, že je role sociologie ve společnosti?*

Zdeňk Konopásek: Hm, to míříš hodně vysoko... Sociologické uvažování má podle mne důležité diplomatické kvality. Svět je plný napětí a zásadních sporů, přičemž ty spory jsou často přes míru vyhrocené, někdy dokonce zablokované. V Česku posledních letech se mi sklon k takovému vyhrocování zdá strašně silný. Z novin to někdy vypadá, jako by tu stáli jedni kretění proti druhým kretěním, nic mezi tím. Sociologie má potenciál vzájemně polarizovaná stanoviska rozvolňovat. Líbilo by se mi proto, kdyby podobného zprostředkovávacího úsilí ze strany sociologů bylo víc. Což vůbec není jednoduché, neboť pro sociální vědce není jednoduché mluvit jazykem novinových článků. Jsou akademici, kteří jsou schopní psát každý druhý týden nějaký novinový příspěvek, a já to obdivuju...

Luděk Brož: *No já když to čtu, tak moc ne.*

Zdeňk Konopásek: ...ale sám to neumím.

Tereza Stöckelová: *Ti pak mají zásluhy o stát!*

Zdeněk Konopásek: Záraveň ovšem vím, že to, co bych sám chtěl říkat, vyžaduje daleko pomalejší a opatrnější promluvu. Neumím svoje argumenty a příklady klást tak rychle, jak vyžaduje mediální svět. Na první pohled to vypadá, že stačí, když má člověk základní údaje, nějaký názor na věc a příhodnou sociologickou teorii po ruce; poskládat to do přesvědčivého stanoviska už pak jde rychle. Ale ne, právě tohle jde někdy velmi pomalu. Rozhodně to není tak, že se všude kolem válí spousta příkladů, které stačí vzít a uplatnit na ně nějakou tu teorii. Najít dobré příklady vůbec není jednoduché, stejně jako s obecnějším přesahem a konzistentně promlouvat o praktických záležitostech našeho společného pobytu ve světě... A když jsme u příkladů: Bruno Latour, který mnohé uchvacuje v abstraktní, teoretické rovině, je podle mne nejpřesvědčivější v empirické rovině. Příklady prosycuje skoro každý svůj text. To se mi zdá důležité. Přihlásit se k nějakým teoretickým principům je jedna věc, ale stejně podstatné je učit se ty principy důsledně spojovat s tím, co lze prakticky pozorovat a popisovat. „Teoreticky“ lze Latoura pochopit rychle, třeba i z docela krátkého obecného textu. Avšak teprve skrze to, jak ten teoretický argument zkouším uplatňovat na různé praktické příklady, zdlouhavě a složitě, protože jinak to nejde, začínám tomu přístupu opravdu rozumět. Začíná být použitelný. Na první pohled a v abstraktní rovině je to dnes kdekomu jasné: hybridy a *non-humans* jsou všude okolo, Latour rulez... Jenže zrovna tohle vůbec není podstatné, kvůli tomu Latour o hybridnosti, materialitě a „věcech“ nepíše. Což mnoha kolegům a studentům uniká.

Luděk Brož: *To má ještě jeden aspekt. Není jednoduché něco říct v téhle perspektivě, aby to dávalo smysl, ale o to složitější je k té perspektivě něco přidat. Všichni máme nějakou ambici nebýt epigony. Já mám pocit, že spousta lidí, kteří jdou trošku pod povrch, tak po určité době trpí frustrací. Skoro bych to srovnal s efektem strukturalismu Lévi-Strausse, o kterém řada lidí soudí, že nejde dál rozvíjet nebo že to je velmi těžké k němu něco přidat, aniž by se to neustále vracelo zpátky, aniž by to zůstávalo v kleci toho už řečeného. A já musím říct, že to ve vztahu k Latourovi prožívám podobně. Zazíváte něco srovnatelného? Byl jste někdy zklamaný tím, že co říkáte, je publikovatelné a čtené, ale vám se nedostává takové vnitřní uspokojení nad tím, že člověk přidal stavební kámen k něčemu, spíš než pomaloval zeď, která už stála?*

Zdeněk Konopásek: Když učíte na škole, narážíte na to pořád. Je to snad to první, s čím se neustále potýkáte: jak zacházet s přidanou hodnotou. Na nižším stupni se ještě studentům říká, že vlastně ani o žádnou přidanou hodnotu nemusejí usilovat. Později pak jde o to, jaká přidaná hodnota je přiměřeně velká. Často říkáme, že diplomové práce jsou založené na aplikování toho a toho konceptu. V pokleslé a dost rozšířené podobě to znamená, že analytické části práce předchází část teoretická, ve které se představí nějaký pojem a ten se pak „použije“. Student ukáže,

že to umí... Samozřejmě že když sám píšu nějaký text, tak de facto také „aplikuji koncept“, třeba z nějaké Latourovovy práce. Nechci tvrdit, že dělám něco podstatně jiného. Avšak moje starost je, abych tohle nějak přesáhl; abych se neomezil na to, že „prokážu“, že pojmy z mých oblíbených knížek jdou použít také na předmět mého momentálního zájmu. Když se to podaří, přichází krásný okamžik, o který v posledku jde. To se ovšem neděje samo od sebe, je třeba o to usilovat, někdy marně. V nedávné době se mi takhle poštěstilo například při studiu toho, v čem spočívá pravda náboženských zjevení; empiricky jsme kvůli tomu zkoumali zjevení Panny Marie v Litmanové na východním Slovensku. Napřed jsem měl jen výhrady k tomu, co Latour o náboženství a zbožnosti píše. Pak jsem ale přišel na to, a to mně právě činilo zvláštní potěšení, že nejde o nerozumění, ale spíš o nedorozumění. Pointa tedy pak spočívala v jakési vstřícné kritice. Snažil jsem se ukázat... jak to říct? Je to na dlouhé povídání...

Luděk Brož: *Že vám poskytl i konceptuální municí k té kritice?*

Zdeňk Konopásek: To ne... i když ano. Latour psal o náboženství docela hodně. Řekl k tomu řadu věcí, které nás inspirovaly a na které šlo přímo reagovat. Mimo jiné naznačoval, že je nesmysl zkoušet porozumět náboženské víře skrze jevy typu zázraků či zjevení. Latourovi na těchto otázkách dost záleží. Jestli se nepletu, chodí do kostela. Jeho texty o náboženství jsou tudíž poměrně normativní. Prosažuje v nich určité pojetí toho, jak by se mělo (a naopak nemělo) náboženství rozumět. No a já za pomoci těch našich empirických pozorování snad porozuměl tomu, jak celé to jeho normativní stanovisko dává smysl, a to i ve vztahu ke všem těm jeho dílům, kde (dost nenormativně) píše o vědě. Latour hodně vycházel z ikonografie a z rozboru hotových náboženských artefaktů – obrazů nebo soch. Právě na výkladu obrazů byl jeho přístup výrazně založený.

Tereza Stöckelová: *Fotil si je i při své návštěvě v Praze v roce 1999.*

Zdeňk Konopásek: Ano, některé plastiky a obrazy si tu fotil. A právě tohle souvisí s tím, o čem jsem mluvil. Ukazuje se skrze to, že Latour typicky vysvětluje smysl a povahu náboženství, které už je hotové. Završené a stabilizované. Socha Madony například, v kostele či v muzeu, představuje dobře ustavený náboženský objekt. Na něj se pak ale nutně dívá jinak, než jak to ve svých mnoha pracích prosazoval v případě studia vědy. Byl průkopníkem v tom, jak studovat „vědu v pohybu“ či ve stavu zrodu (*science in action*), takříkajíc v nedbalkách. Ukazoval, jak důležité je nevidět jenom skutečnost hotových, prokázaných faktů, ale také to, jak se věda dělá a jak se fakt faktem stává. Z mého hlediska tedy Latourovým pracím o náboženství chybí důležitý rozměr: cit pro cosi jako „religion in action“, tj. pro skutečnost, která se teprve stává „čistě náboženskou“. S něčím takovým vám historické náboženské artefakty, jejichž výkladu se Latour věnoval, moc nepomůžou... Ale to bych asi musel celý ten argument pořádně vysvětlit... Takže tohle celé tedy

raději vypustíte, nemá smysl to zde v rozhovoru rozebírat, to bych měl raději ko-
nečně dopsat ten text.

Tereza Stöckelová: *Tys to ještě nenapsal?*

Zdeněk Konopásek: Ne. Několikrát už jsem to vykládal a přednášel, ale stále to nemám dodělané, načisto napsané. Jen mne to zkrátka teď napadlo jako jeden z příkladů toho, kdy se člověku poštěstilo, že zřetelně přesáhl prostou aplikaci „la-
tourovského“ konceptu na nějakou látku. Dokonce ve smyslu jakési polemiky s au-
torem, na kterého jinak skoro nedám dopustit.

Tereza Stöckelová: *Já mám trošku jinou otázku. Ty se hodně zabýváš hraním, bub-
nováním, a to, co mě zaujalo na tvých webových stránkách, je určitá symetrie, re-
spektive nehierarchičnost mezi tvým dílem hudebním, sociologickým, eventuálně
blogem ve veřejném prostoru. Můžeš k tomu něco víc říct? Jak se tyhle věci k sobě
mají, sytí se nějak, umožňuje nějak jedna druhou?*

Zdeněk Konopásek: Nějak asi ano, ale já moc nevím jak. Na akademické pů-
dě bych patrně nevydržel tak dlouho, kdybych si vedle práce sociologa nepěstov-
val svět hudby, hraní. Nedává přitom smysl (a ani by to nešlo), kdybych jeden svět
před tím druhým zapíral – abych třeba ve škole nějak tajil, že bubnuju, nebo abych
před spoluhráči raději vůbec nemluvil o tom, co dělám takzvaně „v práci“. Na dru-
hou stranu je fakt, že se obvykle zdráhám oba tyhle světy nějak aktivně propojo-
vat, protože...

Tereza Stöckelová: *Já si pamatuju, jak tvé stránky mívaly kolonku sociologie. Teď-
ka už tam není. Teď tam máš kolonku „dílo“, a tam je vedle sebe nehierarchicky tvo-
je dílo hudební, sociologické, komentáře ve veřejném prostoru. Zdá se mi, že jaká-
si symetričnost těch věcí je ještě, neřeknu radikálnější, ale důslednější v té současné
prezentaci.*

Zdeněk Konopásek: Tohle není otázka nějaké teoretické rozvahy o symetrii.
Vyplynulo to z toho, že v posledních letech hraju opravdu hodně. V jednu dobu,
když končil komunismus, byl jsem jenom krok od toho stát se regulérním muzi-
kantem. Jenže to tak nedopadlo. Na dlouhou řadu let se ze mne stal sociolog-aka-
demik, který tu a tam hraje, pro potěchu. Jenže v posledních zhruba deseti letech
se hudbě věnuji víc a víc, dost tím žiju. Logicky se to tedy vedralo i na ty webové
stránky, a to nikoli jako druhotná věc.

Tereza Stöckelová: *Že by končila zas nějaká éra? Když jsi naposledy hodně hrál, tak
končil komunismus...*

Zdeněk Konopásek: Cha, to asi ne. Hraní tenkrát dominovalo, protože studo-
vat sociologii za komunismu moc nedávalo smysl. Když jsem se pak na samém
konci 80. let začal živit sociologií, hodně mne to pohltilo a hudba se stala pouhým

koníčkem. Čas jsem musel mezi obojí vždycky nějak dělit. Tehdy jsem byl ve věku, kdy člověk musí opravdu zabrat, aby do akademické práce pronikl. Kdybych se v těch letech chtěl věnovat hudbě výrazněji, musel bych nechat sociologii plavat. Teď už je to přece jen jiné. Byť platí, že kdybych svůj čas takhle nedělil a věnoval se jenom výzkumné práci, byl bych jako sociolog asi platnější a činorodější. Je mi jasné, že kdyby moji dnešní mladí kolegové z Brna půlili svou pozornost mezi dvě tak nesourodé činnosti, nejspíš by je z té školy vyhodili. Soudí se totiž, že akademická práce vyžaduje celého člověka, oddaného vědě dvacet čtyři hodin denně. Jsem starší, a něco takového mi o něco lépe projde. Zároveň jsem v životní situaci, ve které už mám od akademického působení větší odstup. Vést dobrý život se pro mne zdaleka nevyčerpává nějakými vědeckými úspěchy. Čtu a píšu pomalu. Nechci a ani nemohu jinak. Dříve či později tedy začnu s mladšími kolegy prohrávat soutěž o co nejvyšší počet publikačních bodů a na akademické půdě kvůli tomu skončím. Radost z toho mít nebudu, ale v zásadě jsem na to připravený. Rozhodně kvůli tomu nehodlám akademické kariéře obětovat svoje hraní... K věci jistě patří, že v tom, co dělám v sociologii a co dělám v hudbě, vidím samozřejmě řadu paralel. Vždyť třeba časopis *Biograf*, který jsem kdysi zakládal, byl dlouho jakýmsi sociologickým undergroundem, alternativou – a nikdy tím asi tak docela být nepřestal. V hudbě to mám podobné. Pěstuji zkrátka existenci na okrajích, mimo střední proud. To ale, asi jako obvykle, není otázka nějaké promyšlené volby; v hlavním proudu se především pohybovat neumím, takže přinejmenším zčásti je ta moje okrajová existence vlastně z nouze ctnost.

Tereza Stöckelová: *Zatím jsme se skoro celou dobu ptali na symetrii, ale monote-matické číslo Carga se týká „symetrické antropologie“, takže bych se ještě chtěla ze-ptat na antropologii. V čem pro tebe jako sociologa, který dělá STS, dělá etnografii nebo nějaké kvazietnografické výzkumy, v čem je pro tebe důležitá antropologie? Jaký máš vztah k antropologii?*

Zdeňk Konopásek: Nevím, jestli to jde takhle obecně říct. Jaký je rozdíl mezi antropologií a sociologií, která mne baví? Vzpomínám si, jak jsem byl před lety na jakési přednášce, ve které francouzský antropolog mluvil o svých antropologických bádáních v podstatě tak, jak já bych běžně mluvil o takzvané kvalitativní sociologii. Slovo sociologie vyhrazoval pro kvantitativní dotazníkové průzkumy. V každé zemi, v každé národní tradici to bude asi trochu jiné. U nás měla antropologie ze začátku 90. let jakýsi národopisný rozměr, od kterého se jen postupně emancipovala. Před lety jsem antropologickou literaturu docela četl, i když hodně výběrově. Překvapivě to ale nemělo svůj doprovod v tom, že bych se výrazně a aktivně stýkal se zdejší antropologickou komunitou. Je nicméně pravda, že někteří studenti antropologie, jako byl třeba tady Luděk, se objevovali na mých přednáškách. Maličkou troškou jsem tak možná bezděky přispěl k tomu, že pro mladší generaci jsou hranice mezi antropologií a sociologií u nás prostupnější. V posled-

ních letech jsem zase na přednáškách míval religionisty. Oborové přesahy mi nevadí, vždycky jsem nějaké takové kontakty měl. Přesto se mi zdá, že oborové bariéry jsou v prostředí sociálních věd silné a obtížně překonatelné. Chápu to ale: sám bych se za antropologa sotvakdy považoval, třebaš částečného.

Luděk Brož: *Což je zajímavé, protože vám přišlo, že onen francouzský antropolog si antropologii představoval velmi podobně vaší kvalitativní sociologii. Nemluvě už o tom, že Latour, o kterém se tady bavíme celou dobu jako o sociologovi, napsal spisek o symetrické antropologii.*

Zdeněk Konopásek: Jasně, jasně. Asi i kvůli těmhle souvislostem se mne antropologové v Brně čas od času snažili zlákat k systematictější spolupráci. Ne že by taková spolupráce nedávala smysl, nicméně já se spojení s antropologií trochu ostýchám. Až příliš děravě totiž znám tělo literatury, která se mezi antropology čte a píše a která ten obor vlastně zakládá. Sdílená rezervovanost vůči statistice jako vzájemné pojitko nestačí. V sociologii máme docela rozpracované metody kvalitativní analýzy, sám jsem se tomu dost věnoval; v antropologii se vykazatelnost závěrů moc neřeší, zdá se mi. Hlavní je pobývat nějakou delší dobu na místě a pak o tom napsat nějaký hezký text. A i když ten text může nakonec být opravdu pěkný a zajímavý, pro mne často zůstává metodologicky sporný. Také mne trochu děsí popularita antropologie a to, jak se opírá o někdy trochu lacinou exotičnost. Přírodní národy, mýty, rituály, cizí kraje – to přitahuje pozornost jakoby samo. Já mám ale raději, když se o pozornost čtenářů musí usilovat a když se jako pozoruhodné ukáže něco, okolo čeho běžně bez povšimnutí chodíme... To jsou ale spíš pocity. Jak říkám, můj kontakt s antropologií je minimální. Když v Praze pořádají, teď už myslím třetí ročník konference o *non-humans* v antropologii, na čemž se podílí i moje zdejší kolegyně z kanceláře přes chodbu, tak se o tom vždycky dozvím skoro náhodou, až když je hotový program.

Luděk Brož: *Byl jste tam?*

Zdeněk Konopásek: Nebyl. Asi bych z toho nebyl úplně nadšený, jak jsem námatkou zjistil z publikovaných sborníků. Myslím si, že se s přispěním antropologického rozruchu kolem *non-humans* obloukem vracíme k nedorozuměním ohledně toho, co se mi zdá na Latourovi důležité. Řada antropologů je z *non-humans* nadšená patrně proto, že můžou najednou mluvit o nějakých předmětech či zvířatech jakožto aktérech, a rozšiřovat tak záběr antropologie do netušených končin. Můžeme se pak předhánět, kdo identifikuje víc *non-humans*/věcí ve světě kolem nás, kteří jsou tak či onak činní. Na první pohled to tak nemusí vypadat, ale v takových přístupech jde o něco dost jiného, než o co jde Latourovi. A nejsem si jistý, zda si to dotyční uvědomují. Latour totiž *non-humans* netematizoval proto, abychom mohli mluvit o ne-lidských objektech jako nějakých „nových“ aktérech. Nejde mu ani tak o to, že je aktérů na světě víc (protože aktérem

je najednou i sklenice, cedulka nebo pes), ale o jemnou proměnu chápání toho, co aktérství zakládá. Abychom porozuměli aktérství, píše, musíme brát do úvahy propojení, která ustavují to, čemu říká aktér-sít. A zdůrazňuje, že tato propojení mohou být všelijaká, vlastně „slepá“ vůči tomu, jestli dávají dohromady něco *human*, nebo *non-human*. Ty ne-lidské prvky tudíž pro Latoura nemají smysl samy o sobě, tedy bez těch spojení, bez sítí, ve kterých a skrze které se vytváří akčnost – tedy to, že něco může nějak působit, že něco může něco dělat. Že se nyní navzájem provokujeme tím, co všechno lze nazvat „aktérem“, se mi jeví jako zploštění a zdroj nedorozumění. Odvádí to pozornost od důležitých věcí k povrchnostem... Když se zkrátka potkávám s antropology, až příliš často narážím na to, že se s nimi neshodnu na tom, proč a v jakém smyslu je skvělé mluvit o *non-humans* či materialitě.

Luděk Brož: *Trochu mi to připomíná těch posledních sto let středoevropské etnografie.*

Zdeňk Konopásek: Ta takzvaná materiální kultura má samozřejmě v antropologii hodně hluboké kořeny a mnozí se toho taky dovolávají. Proto je pro ně Latour zajímavý. Oprávněně. Ty souvislosti jsou lákavé. Jenže těmhle antropologům uniká, že Latour prostě neříká, že *non-humans* jsou aktéři. On říká, že *non-human* prvky jsou důležitou součástí sítí, které aktéry a jejich akceschopnost vytvářejí. Na první pohled je to drobnost a jemné nedorozumění, podobné, jako když se o „actor-network theory“ mluví coby o teorii sítí, které jsou složené z různých aktérů – a ono má přitom jít o „sítě-aktéry“ (aktéry, které chápeme jako sítě, a sítě propojení, které zakládají akčnost), nikoli o nějaké „sítě aktérů“. Takováhle jemná nedorozumění jsou pro mne dost zásadní.

Luděk Brož: *Se zásadními důsledky. Určitě. Nicméně i když nechci vaše zkušenosti zlehčovat, tak teď tu antropologové vyšli jako taková poměrně homogenní skupina, na kterou se dívají sociologové, kteří jsou velmi nehomogenní.*

Zdeňk Konopásek: Já samozřejmě nehájím žádný „pohled sociologů“, rozhodně ne většinový... Ale máte pravdu, že paušalizuji. A jistě to vyplývá z určité vlažnosti vůči antropologii, kterou jsem se pokoušel vysvětlit. Jak vás tak poslouchám, uvědomuji si, že pokud mne něco z antropologické produkce přitáhne, bude to nejspíš práce, která se tou svou vlastní antropologičností výrazně neohání. Antropologické inspirace do mého světa patří, ale když slovo „anthropological“ nebo „anthropology“ figuruje přímo v názvu práce, nejspíš to nechám stranou – a možná nespravedlivě.

Luděk Brož: *A čtl jste třeba Thinking Through Things?⁴ Co jste si o tom myslel?*

4 Henare, Amiria, Martin Holbraad, Sari Wastell, eds. 2006. *Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*. London and New York: Routledge.

Zdeněk Konopásek: Díval jsem se na to, vím o té knížce, ale vypustil jsem to. Upřímně, těch věcí, které člověk může číst, je strašná spousta. Já čtu pomalu, tak si dost vybírám. Navíc se bojím konjunkturálních témat. Když pročítám obsahy časopisů nebo nabídku nových knih, tak pokud už v názvech vidím do popředí vystrčené pojmy od Latoura, jako třeba „non-human“, „symetrie“, „materialista“, držím se spíš stranou. Ještě jednou přiznávám, že asi nespravedlivě. Nicméně moje zkušenost je, že v takových případech lze až příliš často čekat rozměňování, opakování, popularizaci a pouhé vysvětlování latourovské pozice v prostředí jiných oborů. Většinou rozumím tomu, o co v takových textech jde, ale o smyslu *actor-network theory* (ANT) mě už nikdo nemusí přesvědčovat. Takže obvykle se od podobných programatických textů mnoho nenaučím. Daleko víc mne osloví, když někdo umí napsat strhující práci o nějakém problému či případu, v níž je právě tenhle přístup nějak nenápadně, a přitom přesvědčivě přítomný. Takže ano, jsem latourovec, vášnivý a celoživotní. Ale zároveň čím dál víc jaksi plachý, trochu nespůj z toho zájmu o mého oblíbeného autora. Největší problém pro mne nepředstavují setkání s lidmi, kteří Latoura prostě nesnášejí a mají ho za nebezpečné monstrum – já se snadno dostávám do nepříjemných konfliktů s lidmi, kteří Latoura mají rádi a kteří se k němu vášnivě hlásí. Asi k tomu přispívá i to, že latourovská sociologie pro mne čím dál víc představuje ani ne tak teorii, teoretizování, ale spíš určitý komplexní postoj k empirickému sociologickému výzkumu, ať už se ten výzkum dělá o čemkoli a jakkoli. Právě proto se mi těžko komentuje samotný princip symetrie, odděleně od ostatního. To mi pak připadá vytržený ze souvislostí, které jediné mu dávají rozumný smysl. Ano, jakási symetrie patří k ANT; ale smysl dává teprve s ní, přičemž pojmy, značky, prapory (jako „symetrie“, „ANT“) jsou matoucí a zástupné. Studentům doporučuji, ať píší méně o ANT, ale raději v duchu ANT.

ANT samozřejmě není jediná možná volba. Ani já jsem si ji přesně vzato nevolil. Ona se mi přihodila. Ne ovšem nahodile. Mám, myslím, řadu rozumných důvodů, proč je to pozoruhodný a užitečný přístup. Jsem hluboce přesvědčený o politických, morálních, epistemologických kvalitách a hodnotách toho přístupu a jako takový ho budu už asi navždycky hájit. Když ale přijde pokročilejší student, že by chtěl dělat něco kolem ANT, tak já ho dost brzdím a ptám se: „Proč to chcete?“ To aby si dotyčný uvědomil, že tenhle svůj zájem sice bude muset neustále nějak vysvětlovat, avšak nikdy ho jako výsledek racionální úvahy nevysvětlí úplně, protože tyhle teoreticko-metodologické volby jsou ve skutečnosti výrazně osobní. Plné nejistoty, nejednoznačnosti a otevřenosti, a přesto závazné a dlouhodobé. Člověk vlastně jako by říkal: Berete si zde přítomnou ANT za ženu?

Tereza Stöckelová a Luděk Brož: *Ještě si to rozmyslíme, nicméně za rozhovor moc děkujeme!*

Zdeňk Konopásek

konopasek@cts.cuni.cz

Centrum pro teoretická studia UK a AV v Praze

<http://www.cts.cuni.cz/>